

Stan i potrzeby badań nad czasopiśmiennictwem dziecięcym i młodzieżowym do roku 1939

Część I: Badania nad periodykami do roku 1918

Celem rozprawy jest przegląd i ocena badań nad dziejami czasopiśmiennictwa dziecięcego i młodzieżowego od jego początków do roku 1939 oraz sformułowanie głównych postulatów badawczych na przyszłość.

Na wstępie trzeba wyznaczyć zakres zjawisk, do których odnosić się będą rozważania, bowiem - ponieważ badania nad prasą dziecięcą i młodzieżową prowadzono na gruncie różnych nauk - pojęciu temu nadawano rozmaite znaczenia i w praktyce badawczej posługiwano się wieloma terminami. Stosowano takie określenia, jak: czasopisma dla młodego wieku¹, prasa dziecięca², prasa dziecięca i młodzieżowa³, prasa młodzieżowa⁴, czasopisma dziecięce⁵ i - najczęściej - czasopisma dla dzieci i młodzieży. Niekiedy różnorodność terminów służyła najogólniejszej klasyfikacji zjawiska, ale często ten sam termin w różnych pracach oznaczał fakty odmienne.

Badacze podejmujący ogólną refleksję nad periodykami adresowanymi do młodego czytelnika najczęściej dokonywali ich podziału na dwie zasadnicze grupy: prasę dziecięcą i prasę młodzieżową⁶. Przy czym prasoznawcy na ogół nadawali tym pojęciom bardzo szeroki zakres, zaś historycy literatury i oświaty zwykle nie formułowali definicji zjawiska.

Mianem prasy dziecięcej /dla dzieci/ określano zwykle - za "Encyklopedią wiedzy o prasie" - periodyki przeznaczone

dla czytelników do 15 roku życia, przy czym czasopisma adresowane do dzieci starszych wyodrębniano czasem jako równoległą grupę "dla młodzieży", odmienną jednak od obejmowanej nazwą "prasa młodzieżowa"⁷. O ile pojęcie prasy dziecięcej było na ogół interpretowane jednoznacznie, to terminem prasa młodzieżowa obejmowano łącznie zjawiska bardzo odległe, niejednorodne pod względem nadawców, grup adresatów, zawartości i przede wszystkim funkcji społecznych. Najczęściej przyjmowano definicję sformułowaną w cytowanej "Encyklopedii ..." pojmującą prasę młodzieżową jako "zbiór niejednorodnych typologicznie gazet i czasopism adresowanych do młodych odbiorców /na ogół w wieku 14 - 25 lat, czyli od ukończenia szkoły podstawowej do uzyskania samodzielności życiowej/"⁸. Tekst hasła, jak i podawane przykłady świadczą, że za najbardziej typowy rodzaj prasy młodzieżowej uznano periodyki wydawane przez polityczne i społeczne związki i organizacje młodzieżowe.

Józef Mądry wszystkie typy periodyków dla młodego wieku podporządkował nadrzędemu pojęciu "prasa młodzieżowa", wyróżniając na przykładzie czasopism śląskich - w odniesieniu do okresu międzywojennego - trzy grupy: czasopisma wydawane dla młodzieży przez różne instytucje, czasopisma firmowane przez organizacje młodzieżowe i czasopisma szkolne⁹. Jerzy Jarowiecki odróżnia prasę dla dzieci i młodzieży od prasy młodzieżowej, przyjmując definicje proponowane przez "Encyklopedię wiedzy o prasie". Wyodrębnił prasę dziecięcą, czasopisma szkolne i prasę młodzieżową, biorąc pod uwagę także odmienne funkcje społeczne i cechy formalno-wydawnicze każdej z nich oraz przeprowadzając jej typologię¹⁰.

Jak się wydaje, powodem różnego rozumienia używanych terminów, mało precyzyjnego zakresu treściowego istniejących definicji było przyjęcie za ich podstawę kategorii tak nieścisłych, jak wiek czytelników określający granicę mło-

dości oraz ich samodzielność bądź niesamodzielność życiowa. Wiek może stanowić główne kryterium wyodrębniające prasę dziecięcą, gdyż łączy się wówczas z określonymi fazami rozwoju psychicznego i odpowiadającymi im treściami i formami przekazu prasowego. Przestaje natomiast być czynnikiem różnicującym młodzież, nie może oddzielać prasy młodzieżowej od prasy dla dorosłych, podobnie jak niesprecyzowane i nie związane z określonym wiekiem jest kryterium samodzielności życiowej. Zarówno prawnie, jak i potocznie różnie rozumie się pojęcie "młodzieży"; za granicę młodości uznawano wiek 18, 21, 25, 30 lat. Samodzielność życiową wiąże się zwykle z ukończeniem szkoły i podjęciem pracy zarobkowej, lecz ma ona charakter historycznie zmienny, społecznie uwarunkowany, a w dużym stopniu także indywidualny. Młodzież z określonych środowisk osiąga ową samodzielność w różnych okresach w 14, 18, 25 roku życia, ale także wcześniej i później.

Tak rozległe zakreślany obszar zjawisk obejmowanych mianem prasy młodzieżowej powodował, że stawiano tutaj obok siebie czasopisma niejednorodne i pod względem funkcji zupełnie odmienne, jak czasopisma dla starszych dzieci i młodzieży szkół średnich, periodyki uczniowskie, prasę studencką, wydawnictwa ruchu robotniczego i ludowego, partii politycznych - przeznaczone dla młodych członków organizacji.

Największą wartość miałyby oczywiście klasyfikacja wynikająca z głębokiej struktury komunikatu prasowego, dokonana ze względu na dominujące w nim "typy informacji"¹¹ i tym samym zakładanego, "wpisanego" adresata. Jednak sformułowanie jej byłoby możliwe dopiero po przeprowadzeniu wszechstronnej analizy zawartości czasopisma. Dla wstępnego uporządkowania i rozdzielenia zjawisk wchodzących w zakres przyjętego pola badawczego konieczna jest także klasyfikacja ogólniejsza. Ważne jest jednak, by nie wynikała ona z cech pochodnych, drugorzędnych.

Czynnikiem decydującym o charakterze i zróżnicowaniu tak wielu rodzajów periodyków, określanych mianem prasy młodzieżowej, winno być przede wszystkim miejsce i rola spełniania przez adresatów w społeczeństwie /różne grupy młodzieżowej publiczności, do których kierowano lub które tworzyły dany typ prasy/ i implikowane przez nie społeczne funkcje tych czasopism, od których zależą funkcje niższego poziomu - "wewnętrzne" i z których wynikają cechy czasopisma¹².

Jakie jednak czynniki społeczno-kulturowe najogólniej różnicują prasową publiczność młodzieżową i określają funkcje związanej z nią prasy? Jednym z takich czynników, o niedostatecznej jednak skuteczności wyróżniania, czyniono - jak widzieliśmy - wiek jako wyznacznik samodzielności bądź niesamodzielności życiowej. Wydaje się, że kategoria ta byłaby skuteczniejsza, gdyby sprecyzować ją, łącząc z innymi cechami ściśle z nią związanymi, na które zwraca uwagę pedagogika społeczna i socjologia, a mianowicie z faktem podlegania bądź niepodlegania edukacji szkolnej i z charakterem podejmowanej działalności - realizacyjnej lub przygotowawczej¹³.

Kryteria te rozdzielałyby prasę młodzieżową przede wszystkim na dwie zasadnicze grupy: przeznaczoną dla młodzieży objętej aktualnie oddziaływaniem szkoły oraz czasopisma dla młodzieży pozaszkolnej, najczęściej pracującej, działającej bez nadzoru i ograniczeń szkoły w różnych organizacjach kulturalnych i politycznych stanowiących formy życia społecznego /przyimek "dla" określa tutaj głównego adresata, nie wyłącza periodyków wydawanych przez samą młodzież/.

Kryterium "szkolności" - funkcjonowania prasy w kontekście szkolnej sytuacji komunikacyjnej - ma większą wartość informacyjną niż wiek czy samodzielność życiowa trudna inaczej do sprecyzowania. Kryterium to ogólnie określa zarówno charakter prasy mogącej istnieć w tym środowisku, kulturowo-

-społeczną sytuację publiczności, pośrednio wiąże się także z określonym wiekiem, jak i - co najważniejsze - sytuuje odbiór prasy w kontekście edukacji i wychowania szkoły, której integrujące i kulturotwórcze oddziaływanie miało nań istotny wpływ, mimo pochodzenia tej młodzieży z różnych środowisk¹⁴. Szkoła tworzyła pewną kategorię publiczności, także prasowej. Z założenia miała być apolityczna; w okresie międzywojennym na jej terenie mogły działać określone organizacje młodzieżowe dopuszczone przez władze szkolne¹⁵; zawartość bibliotek szkolnych była na ogół określona przez ministerialne komisje do oceny książek przeznaczonych dla młodzieży, starano się również nadzorować prenumeratę periodyków¹⁶, choć w praktyce działalność rozmaitych kółek dawała młodzieży duże możliwości rozszerzania wiedzy programowej, co było związane także z rozległą lekturą czasopism i gazet, także prasy dla dorosłych.

W ten sposób można by wyróżnić następujące rodzaje prasy młodzieżowej o odmiennych funkcjach, związane z odrębnymi - w przeważającej części - kręgami publiczności czytelniczej: periodyki dla dzieci¹⁷ /wyróżniane wystarczająco przy pomocy kryterium wieku - do 14 roku życia/, prasę dla młodzieży szkolnej, funkcjonującą w kontekście oddziaływania szkoły i organizacji zrzeszających uczniów, czasopisma studenckie oraz periodyki dla młodzieży pozaszkolnej. W ramach tych grup można przeprowadzać dalsze podziały typologiczne - ze względu na nadawcę, cechy formalno-wydawnicze itp.

Oczywiście, każda kategoryzacja jest skuteczna przede wszystkim w skali ogólnej, gdy stara się objąć zjawiska typowe, jest jednak niewystarczająca w sytuacjach marginesowych, choć istotnych. Tak jest i w tym wypadku. Jak wiadomo, uczniowie starszych klas gimnazjalnych byli mimo wszystko, choć w niewielkim stopniu, czynnie zaangażowani politycznie, należeli nieoficjalnie do organizacji młodzieży

ludowej, komunistycznej, narodowej i zdarzało się, iż w duchu tych założeń działali na terenie szkolnym i pozaszkolnym pod szyldem legalnego uczniowskiego związku czy czasopisma¹⁸. Nie są w pełni ostre i skuteczne te kryteria, gdy chodzi o prasę harcerską. ZHP obejmował co prawda głównie młodzież szkolną, lecz skupiał także dorosłych - instruktorów, "starszych harcerzy" - i nie był wolny od starć i różnic ideowo-politycznych.

Ponadto, jak wykazują badania czytelnicze - zarówno przedwojenne, jak i współczesne - młodzież starszych klas szkół podstawowych i szkół średnich powszechnie czytała prasę dla dorosłych¹⁹. Szczególnie duży, a tym samym ważny jako problem jest więc rozdzwięk między funkcją intencjonalną i nadaną a realnie pełnioną przez periodyki odbierane przez młodzież; w funkcji prasy młodzieżowej występowały tutaj także czasopisma dla dorosłych.

Ponadto, formułując każdą definicję, podejmując próbę klasyfikacji zjawisk prasowych, pamiętać trzeba, że jest ona uwarunkowana historycznie, przystaje głównie do tych okoliczności, które ją zrodziły²⁰. Tak jest i w tym wypadku - przyjęta typologia jest przydatna zwłaszcza dla zjawisk prasowych okresu międzywojennego. W wieku XIX jej skuteczność byłaby o wiele mniejsza. Przede wszystkim dlatego, że inne były warunki szkolnictwa, nie tak jednolite, przeciwnie - ogromnie zróżnicowane w poszczególnych zaborach, dzielnicach, rodzajach szkół. Ponadto typowym zjawiskiem były związki zależne, półzależne bądź sympatyzujące z ugrupowaniami politycznymi, działające tajnie lub półlegalnie na terenie szkoły. Szczegółowe badania XIX wiecznej prasy młodzieżowej pozwoliłyby stworzyć klasyfikację dla tych warunków bardziej adekwatną.

Przedmiotem niniejszego przeglądu badań jest prasa młodzieżowa w znaczeniu węższym, a więc różnego rodzaju czasopisma dla dzieci i młodzieży pozostającej w kręgu

oddziaływania szkoły. Nie bęǳiemy natomiast zajmowali się takimi zjawiskami prasowymi, jak periodyki studenckie i czasopisma społeczno-politycznych pozaszkolnych związków młodzieżowych.

Przyjęta klasyfikacja ma przeznaczenie przede wszystkim porządkujące, konieczna była dla określenia zakresu zjawisk prasowych objętych stanem badań dlatego, że w zależności od dyscypliny, a także w ramach tej samej dyscypliny różnie je pojmowano. Problem klasyfikacji i typologii pozostaje nadal aktualny, lecz musi być podejmowany i weryfikowany w trakcie badań szczegółowych. Wydaje się jednak, że warunkiem uniknięcia niekonsekwencji terminologicznych i metodologicznych jest to, by podstawą porządkowania zjawisk społeczno-kulturowych, w tym także prasowych, czynić przede wszystkim sytuację komunikacyjną - społeczny kontekst, w którym one istnieją, miejsce publiczności w społeczeństwie i wynikające stąd funkcje społeczne prasy. Cechy formalno-wyć licze muszą być im podporządkowane, gdyż z nich wynikają.

Problem "czasopism dla młodego wieku" podejmowała najpierw, wraz z ich rozwojem, krytyka literacka. Bolesław Prus w swoich "Kronikach", Henryk Sienkiewicz w felietonach na łamach "Gazety Polskiej" poruszali temat rozwoju literatury dla dzieci i młodzieży, w tym również wydawnictw prasowych przeznaczonych dla tej grupy czytelników²¹.

Odrębne i szersze oceny krytyczne ukazujących się periodyków i ich roli społeczno-wychowawczej zaczęto formułować pod koniec XIX wieku. Charakter publicystyczny miała np. rozprawka Jana Homolickiego "Nasze czasopisma dla dzieci i młodzieży" omawiająca ukazujące się wówczas w Królestwie Polskim "Wieczory Rodzinne" i "Przyjaciela Dzieci"²². Autor poddawał krytyce przede wszystkim nadmierny balast pseudo-historycznych i biograficznych artykułów i opowiadań, którymi przeciążone były oba piśmka, ogólnikowość i panegi-

ryczny ton tych tekstów, niejednorodność poziomu periodyków, które chciały pogodzić wymagania i starszych, i młodszych dzieci, niedbalstwo formy, stylu i języka, niewłaściwe postawy pedagogiczne.

Pierwszym syntetycznym zarysem 60-letnich dziej w czasopiśmiennictwa dziecięcego była rozprawa Piotra Chmielowskiego zamieszczona w "Encyklopedii wychowawczej" w roku 1885²³. Autor wyróżnił trzy okresy rozwoju periodyków dla młodego wieku ze względu na dynamikę aktywności wydawniczej i warunki zewnętrzne oraz omówił i ocenił z punktu widzenia wychowawczych założeń pozytywizmu 25 czasopism ukazujących się w ciągu tych lat na ziemiach polskich we wszystkich zaborach. Omawiał działy tematyczne poszczególnych czasopism, ich tendencję i przydatność dydaktyczno-wychowawczą, walory poznawcze, naukowe, poziom literacki, szatę graficzną, a także styl więzi z czytelnikami. Starał się określić specyficzne elementy danego pisma oraz co nowego wniosło ono w stosunku do swoich poprzedników /rubrykę, formę, wypowiedzi, ilustracje itp./.

Ogólne zarysy syntetyczne XIX-wiecznego czasopiśmiennictwa dziecięcego znajdujemy w odpowiednich rozdziałach podręczników historii literatury dla dzieci i młodzieży autorstwa Izabeli Kaniowskiej-Lewańskiej i Krystyny Kuliczekowskiej oraz w innych pracach o podobnym charakterze²⁴. Autorki dały najpierw krótką charakterystykę tendencji rozwojowych prasy dziecięcej w przedstawianej epoce, po czym nieco szerzej omówiły zawartość kilku najlepszych wówczas centralnych periodyków, zwracając uwagę na główne działy tematyczne, tendencje ideowe, szatę graficzną, czołowych literatów i publicystów.

I. Kaniowska-Lewańska w jednym z rozdziałów swej książki o twórczości dla dzieci Klementyny z Tańskich Hoffmanowej scharakteryzowała wydawane przez nią "Rozrywki dla Dzieci"²⁵. Pokazała okoliczności założenia pisma, jego dzieje, a następnie omówiła kolejno zawartość głównych działów periodyku,

zwracając przede wszystkim uwagę na tematykę, treści wychowawcze oraz na gatunki wypowiedzi prasowej.

Na ciekawe, nie zawsze uświadamiane aspekty "Rozrywek" wskazał Leszek Libera²⁶. Mimo kwalifikacji przyjętej w tytule czasopisma, jego treść w znacznym stopniu nie była przeznaczona dla dzieci. Punktem wyjścia dla oceny roli i znaczenia pisma winna być więc rekonstrukcja jego bogatej objętościowo zawartości treściowej, dokonana na tle ówczesnych potrzeb czytelniczych, sytuacji społecznej i ideowej kształtującej odbiór. Nadrzędną formułą określającą charakter periodyku było "krzewienie miłości cnoty i narodowości", skąd wynikała ogromna rola "Rozrywek" w upowszechnianiu polskiej literatury, kształtowaniu kultury języka i ożywianiu zainteresowań krajoznawczych. Autor scharakteryzował główne założenia programu ideowo-wychowawczego "Rozrywek", które miały ambicję kształtowania nowych postaw społecznych i patriotycznych, wskazując na związek ich tematyki i ideologii z pracami i dyskusjami, jakie toczyły się wówczas w łonie Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz na wpływ popularnej wtedy pragmatycznej filozofii Franklina. Zaskugą tej niewielkiej rozprawki jest szeroki horyzont, na tle którego autor interpretuje zawartość czasopisma, który w tym kontekście ujawnia głębsze przyczyny wielu faktów, jak np. powód zamknięcia periodyku trafnie przez autora uzasadniony nie tylko czynnikami zewnętrznymi, lecz przede wszystkim istotnymi racjami o charakterze ideowym - dezaktualizacją w nowych warunkach społeczno-politycznych dotychczasowego optymistycznego programu pisma.

Dwóch opracowań o charakterze monograficznym doczekało się jedno z najciekawszych polskich czasopism dla młodego czytelnika "Dziennik dla Dzieci" Stanisława Jachowicza. Autorki dokonały szczegółowej charakterystyki periodyku - jego działów tematycznych, wymowy ideowej i tendencji wychowawczych, grona współpracowników i roli Jachowicza jako redaktora, wreszcie szaty graficznej. Starają się określić

zasięg czasopisma, krąg czytelników i recepcję /na podstawie napływającej korespondencji/. Podejmowały jednak charakterystykę z odmiennych nieco punktów widzenia. Rozprawa Lidii Żarów-Mańszewskiej omawia pismo przede wszystkim ze stanowiska pedagogicznego - jaki był jego program wychowawczy, jak odzwierciedlało ono ówczesne ideały wychowawcze i poglądy pedagogiczne, jakie cnoty moralne i obywatelskie propagowało²⁷. Na tej podstawie określiła "Dziennik" jako czasopismo, którego podstawowym zadaniem wychowawczym było dostarczenie możliwie największej ilości gotowych wzorów postępowania, na przykładach historycznych i z życia ówczesnych dzieci. I. Kaniowska-Lewańska zwróciła z kolei większą uwagę na zawartość literacką periodyku - liczne artykuły o pisarzach, popularyzujące wiedzę o gatunkach literackich, typowe formy podawcze, rozległą informację o ukazujących się wówczas książkach dla dzieci²⁸.

Oceniając znaczenie wydawnictwa Chrzanowskiego i Jachowicza dla rozwoju literatury adresowanej do młodego czytelnika, a przede wszystkim dla czasopiśmiennictwa dziecięcego, obie autorki za najważniejsze uznały takie elementy, jak aktywizacja czytelników, wciągnięcie ich do współpracy, zwłaszcza poprzez rozległy dział korespondencji oraz uaktualnienie treści periodyku: przedstawianie bogatego życia dziecięcego oraz ważnych spraw krajowych /zwłaszcza w okresie powstania listopadowego/, a także forma dziennika, nieznana wówczas w czasopiśmiennictwie dla dzieci, bliska i serdeczna więź z czytelnikami, kształtowanie języka i kultury czytelniczej.

Odmienne punkty widzenia sprawiały, że niektóre oceny formułowane są nieco inaczej. Np. L. Żarów-Mańszewska, biorąc za podstawę oddziaływanie wychowawcze, znacznie surowiej oceniła stronę estetyczną, formę zewnętrzną periodyku. Z tego stanowiska sformułowała także pogląd, że dział polecający nowości wydawnicze dla dzieci i młodzieży przeznaczony był raczej dla rodziców i wychowawców.

I. Lewańska jest także autorką monograficznej rozprawy o wydawanej w Poznaniu w latach 1850 - 1853 "Szkółce dla Dzieci" Ewarysta Estkowskiego, jednym z najbardziej znaczących w dziejach polskich periodyków dla młodego czytelnika²⁹. Na zarysowanym pokrótce we wstępie tle historycznych i społecznych uwarunkowań /ucisku germanizacyjnego, stanu szkolnictwa, prądów pedagogicznych/ oraz wcześniejszej działalności pedagogicznej i dziennikarskiej Estkowskiego przedstawiła zawartość i formę pisma, w którym na czoło wysuwała się tematyka ojczyzna - historyczna, geograficzna i literacka. Dużo miejsca poświęciła omówieniu literackich treści pisma, które pełniły ważną rolę w wychowaniu patriotycznym i estetycznym. Przedstawiła współpracowników Estkowskiego w dziele redagowania periodyku, zwłaszcza stały i owocny pod względem literackim udział Teofila Lenartowicza. Osobno zestawiała - na podstawie tekstów pedagogicznych Estkowskiego zamieszczanych w "Szkole Polskiej" i jego recenzji dotyczących innych czasopism dziecięcych - poglądy redaktora na temat książek i prasy dla młodych czytelników. Wobec braku badań nad kształtowaniem się myśli teoretycznej i krytycznej poświęconej funkcjom czasopiśmiennictwa dziecięcego, ta część pracy ma ważne znaczenie, także inspirujące. Zdaniem autorki o nowatorstwie i wyjątkowej roli "Szkółki" na tle ówczesnego i późniejszego czasopiśmiennictwa dla młodzieży decydowały przede wszystkim takie elementy, jak związek z nauką myślą pedagogiczną, demokratyczny, szeroki adres czytelniczy, stworzenie nowego typu pisma "szkolnego" dostarczającego aktualnego materiału do nauczania szkolnego i domowego na poziomie elementarnym, świadomy program wychowania estetycznego.

W wieku XIX czasopisma dziecięce miały niewielki zasięg, ich nakłady sięgały najwyżej kilkuset egzemplarzy. Do większości dzieci docierały nie nieliczne wówczas tytuły specjalnie dla nich wydawane, lecz dodatki bądź działy dziecięce w pra-

sie czytanej przez ich rodziców, które czasem przekształcały się później w odrębne pisemko. Szczególną rolę spełniały dodatki i periodyki dziecięce ukazujące się tam, gdzie najbardziej intensywna była antypolska działalność zaborcy.

Wielkie znaczenie patriotyczne, wychowawcze a nawet polityczne polskich czasopism dla dzieci i młodzieży wychodzących na Pomorzu i Kujawach w okresie rządów Bismarcka i w latach następnych, aż do roku 1920, kiedy ziemie te włączone zostały do państwa polskiego, ukazał w dwóch obszernych źródłowych opracowaniach monograficznych Wiktor Frąckowiak³⁰.

Autor - historyk oświaty - scharakteryzował pomorskie i kujawskie czasopiśmiennictwo dziecięce i młodzieżowe na szerokim tle społeczno-historycznym, zarysowanym na podstawie bogatych materiałów źródłowych - archiwaliów, korespondencji i dotychczasowych opracowań. Przedstawił historyczne dzieje tych dzielnic przez półtora wieku pozostających pod zaborczym jarzmem, postępujący proces germanizacji, antypolskie zarządzenia władz pruskich - zwłaszcza oświatowe i prasowe, stan oświaty i szkolnictwa w omawianym okresie, warunki nauczania języka ojczystego i rozwoju życia narodowego Polaków tam mieszkających, główne ośrodki prasowo-wydawnicze, sylwetki ich czołowych twórców oraz działaczy politycznych i kulturalnych, a przede wszystkim wydawaną wówczas prasę polską, przy której zeczęły pojawiać się dodatki i samoistne pisemka dla dzieci.

Główną częścią obu rozpraw jest monograficzno-problemowa charakterystyka zawartości 16 czasopism dla dzieci i młodzieży, wydawanych na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach Zachodnich w latach 1862 - 1890 i 1891 - 1920, omawianych przez autora kolejno, w porządku mniej więcej chronologicznym, przede wszystkim ze względu na aspekty pedagogiczne, funkcje wychowawcze i dydaktyczne. Druga książka obejmuje szerszy nieco zasięg terytorialny - także obszar dawnej rejencji bydgoskiej, wchodzącej w skład Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Szczególnie wysoko ocenia autor takie formy oddziaływania pedagogicznego, jak korespondencja z czytelnikami, tworząca więź uczuciową między nimi wzajemnie, z gazetą i ze środowiskiem, udzielanie im głosu na łamach czasopism, biografie wybitnych ludzi, zasłużonych dla rozwoju kultury i literatury polskiej, popularyzowanie polskich książek dla dzieci /poprzez omówienia, nagrody w konkursach itp./ i najwybitniejszych tekstów literatury narodowej - poprzez zamieszczanie ich na łamach pism, opowiadania z dziejów ojczystych, artykuły, zagadki i wskazówki do ćwiczenia się i doskonalenia w języku polskim.

Rozprawy W. Frąckowiaka uświadamiają, że prasa dla dzieci i młodzieży na terenach objętych antypolską polityką stała się swoistą "szkołą narodową", zastępowała podręcznik i trudno dostępną książkę polską, była główną instytucją wychowawczą oddziałującą w sposób ciągły w duchu narodowym, włączając dzieci i młodzież w dziedzictwo i współczesność kultury ojczystej, integrującą pod względem kulturowym i społecznym polskie środowisko otoczone obcym żywiołem. Mimo że ogólny poziom oddziaływania artystycznego czy pedagogicznego tych czasopism był nieraz - choć nie zawsze - niższy niż poziom periodyków wydawanych przez najwybitniejszych polskich pedagogów i literatów, jak Tańska, Jachowicz czy Estkowski, to jednak wydawnictwa tworzone ogromnym wysiłkiem takich społeczników i dziennikarzy, jak Józef Chociszewski, Ignacy Danielewski, Piotr Paliński, ksiądz Szczepan Keller, Wiktor Kulerski i inni odegrały równie wielką rolę. Nie tylko dlatego, że patronat macierzystej gazety i nieco większy w związku z tym nakład /około 1000 egz./ powodował, iż szerszy był ich zasięg społeczny, ale przede wszystkim dlatego, że w perspektywie dalszych dziejów tych ziem były jednym z najważniejszych czynników stanowiących o ugruntowaniu ich polskości i przywróceniu w przyszłości narodo-
wemu.

Bibliograficzno-dokumentacyjnym uzupełnieniem dwóch opracowań W. Frąckowiaka jest "Bibliografia polskiego czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży na Pomorzu pod zaborem pruskim"³¹.

Nowe perspektywy badań nad czasopismami dla dzieci i młodzieży wynikające z przyjęcia komunikacyjno-semiotycznych, strukturalnych i funkcjonalnych założeń metodologicznych współczesnej nauki, a ściśle odwołujące się do formuły badań prasoznawczych Aleksandra Berezy, ukazał Ryszard Waksmund. Jego charakterystyka XVIII- i XIX-wiecznych periodyków dziecięcych znacznie wzbogaciła dotychczasowy obraz zjawiska, gdyż wzięła pod uwagę aspekty dotąd nie rozpatrywane, a decydujące o genezie, strukturze, odbiorze i społecznych funkcjach zjawiska, jak m.in. obieg społeczny tej prasy, dominacja gatunków ksenochtonicznych /właściwych dla książki/ nad autochtonicznymi, właściwymi dla prasy. Autor pokazał związek przemian form wypowiedzi prasowej z kontekstem społeczno-histerycznym³².

Wobec interdyscyplinarności przedmiotu badań, jakim są czasopisma dziecięce i młodzieżowe, ta propozycja metodologiczna może być szczególnie owocna. Dotychczasowe ustalenia podejmowane z różnych punktów widzenia nie zawsze przynosiły obraz pełny i pogłębiony. Zwłaszcza w licznych, lecz mało zaawansowanych jakościowo pracach nad periodykami okresu międzywojennego uderza odmiennosc metod i poziomu badań, w zależności od dyscypliny czy tematu. Formuła oparta na założeniach teorii komunikacji społecznej może przewyciężyć jednostronność spojrzenia, skupiając elementy kulturoznawcze, historycznoliterackie, historycznooświatowe i prasoznawcze, a także księgoznawcze. Wymaga jednak jeszcze "przekładu" na język praktyki badawczej, dostosowania do narzędzi i technik, zweryfikowania w trakcie badań źródłowych.

Przedstawione prace wyczerpują właściwie listę poważniejszych opracowań naukowych o charakterze monograficznym podej-

mujących opis XIX-wiecznych czasopism dla dzieci i młodzieży. Pozostały dorobek, skromny liczbowo, to ogólne omówienie jakiegoś tytułu³³, bądź opracowania o charakterze publicystycznym, popularnym.

Na swego badacza oczekują liczne, prawie nie znane dotychczas czasopisma szkolne wydawane przez klasy oraz związki uczniowskie, zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku i około roku 1905. Wobec mało zaawansowanych prac bibliograficznych oraz rozproszonych i trudno dostępnych materiałów źródłowych nie jest to problem łatwy. Także pod względem metodologicznym, gdyż istniały istotne, a wobec braku materiałów archiwalnych trudne do uchwycenia liczne więzi - zwłaszcza w okresach bardziej pod względem społecznym i politycznym burzliwych - łączące uczniowską działalność związkową i prasową z ówczesnym ogólnozaborowym lub dzielnicowym ruchem organizacyjno-spiskowym młodzieży oraz z ogólnym klimatem politycznym. Aby właściwie odczytać ówczesne szkolne czasopisma, trzeba uwzględnić ów historyczny kontekst. Prace historyczne poświęcone politycznemu organizacyjnemu ruchowi młodzieży w niewielkim tylko stopniu uwzględniają wydawaną prasę, zwłaszcza szkolną, którą wykorzystują fragmentarycznie jako źródło, a nie jako odrębny problem badawczy. Ta wielkość niedostatecznie jeszcze zbadanych kontekstów - politycznego, związkowego w szerszym znaczeniu, spiskowo-kółkowego i szkolnego - powoduje, że XIX-wieczne czasopisma uczniowskie, zarówno w pracach prasoznawczych jak i historycznych, znajdują miejsce marginalne.

Edward Chełstowski wykorzystał szerzej nielegalne pisma młodzieży jako źródło obrazujące przebieg strajku szkolnego 1905 roku w Królestwie Polskim. Cennym bibliograficznym uzupełnieniem jego pracy jest aneks zawierający dokładny opis i charakterystykę zawartości poszczególnych numerów 26 efemerycznych czasopism młodzieżowych, w tym także szkolnych ze zbioru rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej i Centralnego Archiwum KC PZPR³⁴. Szkolne periodyki, wydawane przez

tajne uczniowskie związki i organizacje w okresie rewolucji lat 1905 - 1907, uwzględnione zostały w pracach Zenona Kmiecika poświęconych prasie młodzieżowej³⁵. Kazimierz Koźniewski ostatni rozdział swej popularnej w ujęciu książki o stołecznych tygodnikach literacko-społecznych w latach 1859 - 1918 poświęcił ogólnemu przedstawieniu kilku czasopism wydawanych około roku 1905 - 1906 w warszawskim gimnazjum im. generała Chrzanowskiego³⁶. Krótkie omówienie dziejów warszawskiego "Skauta", jednego z pierwszych polskich czasopism harcerskich, znalazło miejsce w "Tygodniku Pow-szechnym"³⁷.

Oceniając ogólnie dorobek badań poświęconych prasie dziecięcej i młodzieżowej do roku 1918, trzeba stwierdzić, że mimo kilku poważnych rozpraw o charakterze monograficznym i problemowym /I. Kaniowskiej-Lewańskiej, L. Żarów-Mańszewskiej, W. Frąckowiaka i R. Waksmanda/ jest on niewystarczający w stosunku do rozmiarów i znaczenia zjawiska. Właściwe oświetlenie znalazło zaledwie kilka centralnych tytułów. Spośród bogatej i tak ważnej w tym czasie prasy regionalnej pełnego opracowania doczekały się jedynie periodyki pomorskie i kujawskie, częściowego i bardzo ogólnego przedstawienia - wielkopolskie³⁸. Mimo dużego rozwoju prasy polskiej na Śląsku, nikły jest dotychczasowy dorobek badań nad śląskimi XIX-wiecznymi czasopismami dla dzieci i młodzieży³⁹.

Zjawiskiem znamionym w rozwoju czasopiśmiennictwa dziecięcego i młodzieżowego było powstanie dodatków do czasopism dla dorosłych, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku, związane z ogólnym rozkwitem prasy polskiej w tym okresie, szczególnie regionalnej, i podejmowaną przez nie świadomie działalnością edukacyjno-wychowawczą w duchu narodowym. Dodatki te tracą swoje znaczenie, a co za tym idzie obniżają znacznie swój poziom, w okresie międzywojennym, kiedy wobec wzrostu ilościowego masowej, łatwo dostępnej, dostosowanej do etapów rozwoju i różnorodnych zainteresowań czytelników,

wyspecjalizowanej prasy dziecięcej i młodzieżowej stają się zjawiskiem marginalnym.

Aby poznać pełny obraz prasy dziecięcej w wieku XIX, jej wielorakie społeczne funkcje, konieczne jest zbadanie dodatków do czasopism o zasięgu ogólnopolskim, dzielnicowym czy lokalnym, jak i dziecięcych periodyków regionalnych. Badania nad ich zawartością pozwoliłyby odpowiedzieć na wiele pytań stawianych przez historyków oświaty, badaczy literatury dziecięcej, zweryfikować i wzbogacić wyniki dotychczas nad historią szkolnictwa i rozwojem piśmiennictwa dla dzieci i młodzieży. Między innymi ciekawy byłby problem, czy pluralizm poglądów polityczno-społecznych i kulturalnych prezentowanych przez gazety i czasopisma patronackie i ich zespoły redakcyjne miał wpływ na program wychowawczy danego pisma i jego zawartość, czy też czynniki wpływające z historycznych uwarunkowań niewoli narodowej i poglądów pedagogicznych epoki miały tu znaczenie unifikujące. Inaczej - jak wpływał na charakter polskich periodyków dziecięcych splot takich czynników, jak uwarunkowania polityczne /w rzeczywistości różne w każdej dzielnicy/, ówczesne europejskie i polskie ideały wychowawcze i poglądy pedagogiczne, wreszcie zróżnicowane przekonania i programy polityczne regionalnych środowisk kulturalnych i prasowo-wydawniczych. W rzetelnych pracach W. Frąckowiaka budzi pewien niedosyt brak takiej szerszej perspektywy, zamknięcie wniosków końcowych w ramach zagadnień narzucanych bezpośrednio przez regionalny materiał źródłowy; dotyczy to zwłaszcza drugiej rozprawy, gdzie w ogóle pominięto szersze podsumowanie.

Nowe ujęcie, na tle różnorodnych kontekstów, winna zyskać także zawartość literacka czasopism dziecięcych, lecz ponieważ problem ten dotyczy również periodyków międzywojennych, podjęto go w podsumowaniu drugiej części rozprawy, które zarazem formułuje wnioski i postulaty badawcze odnoszące się do całości.

Ciekawe byłoby także przeniesienie na grunt historyczny propozycji badawczych J. Papuzińskiej, określenie ówczesnych modeli wychowawczych jako wzorów interpretacji świata i zjawisk społecznych oraz jako ideałów osobowych⁴⁰. Pozwoliłoby to - być może - ujawnić, na ile dominacja tematyki historycznej, historyczno-literackiej, geograficzno-krajoznawczej, słowem - pozostawanie w kręgu tradycji, utrudniała zrozumienie nowoczesnych zjawisk społecznych i naukowych decydujących o rozwoju ówczesnych społeczeństw europejskich, wpłynęła na jednostronny charakter wzorca etycznego i wzorów zachowań społecznych.

Duże znaczenie dla zrozumienia specyfiki i odmienności, a tym samym swoistych funkcji polskich czasopism dla dzieci i młodzieży miałyby badania porównawcze, ujmujące ich XIX-wieczny rozwój na tle europejskim.

PRZYPISY

¹P. Chmielowski, Czasopisma polskie dla młodego wieku, w: Encyklopedia Wychowawcza, pod red. J.T. Lubomirskiego /i in./, T. 3, Warszawa 1885, s. 110 - 154.

²J. Papuzińska, Wychowawcza rola prasy dziecięcej, Warszawa 1972.

³Prasa dziecięca i młodzieżowa /studia i materiały/ pod red. M. Adamczyka, J. Jarowieckiego, Kielce 1982; A. Paczkowski, Prasa dziecięca i młodzieżowa, w: tenże, Prasa polska w latach 1918 - 1939, Warszawa 1980, s. 299 - 302.

⁴Z. Kmiecik, Periodyki młodzieżowe i pedagogiczne, w: tenże; Prasa polska w rewolucji 1905 - 1907, Warszawa 1980, s. 210 - 236; tenże, Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji lat 1905 - 1907, "Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1979, nr 4, s. 47 - 58.

⁵S. Aleksandrzak, O czasopismach dziecięcych, "Wychowanie w Przedszkolu" 1979, nr 4, s. 178 - 181; K. Greb, O czasopismach pedagogicznych i dziecięcych ZNP w dwudziestoleciu międzywojennym, "Przegląd Historyczno-Oświatowy" 1966, nr 2, s. 225 - 232.

⁶Encyklopedia Wiedzy o Prasie, Red. J. Maślanka, Wrocław 1978, s. 171, 175 - 176.

⁷J. Jarowiecki, Prasa dla dzieci i młodzieży oraz prasa młodzieżowa w latach 1918 - 1939, w; Prasa dziecięca ..., s. 8 - 53.

⁸Encyklopedia..., s. 175.

⁹J. Mądry, Ilościowy i typologiczny zarys rozwoju śląskiej prasy młodzieżowej i dziecięcej w latach 1922 - 1939, w: Tradycje i współczesność ruchu młodzieżowego, Zeszyt specjalny 2, Seria prasoznawcza, Materiały z IV ogólnopolskiego seminarium naukowego - Postępowe nurty ruchu młodzieżowego i związana z nimi prasa w latach 1918 - 1939, Katowice 1982, s. 380 - 393.

¹⁰J. Jarowiecki, Prasa dla dzieci...

¹¹Zob. R. Waksmund, Periodyki dziecięce w systemie prasy. Propozycje metodologiczne do badań nad czasopiśmiennictwem dla dzieci i młodzieży, "Litteraria" XIV, Wrocław 1982, s. 149 - 162.

¹²Zob. W. Pisarek, O pojęciu funkcji w prasoznawstwie, "Przekazy i Opinie" 1976, nr 4.

¹³Pedagogika społeczna dzieli związki młodzieżowe m.in. ze względu na to, czy celem ich działalności jest przygotowanie młodzieży do podjęcia przyszłych zadań czy też realizacja określonych zadań /politycznych, ekonomicznych, kulturalnych itp./. Zob. A. Kamiński, Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX wieku, Warszawa 1971, s. 22.

¹⁴Zob. okólnik wymieniający organizacje dozwolone na terenie szkoły i dla młodzieży szkolnej, "Dziennik Urzędowy MWRiOP" 1927, nr 11, poz. 183 oraz okólnik określający zasady opieki wychowawczej nad szkolnymi organizacjami młodzieży, Tamże, 1937, poz. 311.

¹⁵Zob. Pismo okólne z dnia 16 X 1936 r. w sprawie prenumerowania czasopism dla młodzieży, "Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego" 1936, nr 4, poz. 92. Zabraniało ono nauczycielom prenumerowania lub polecania uczniom indywidualnej prenumeraty czasopism bez wiedzy i zgody dyrektora szkoły, odpowiedzialnego za kierunek wychowawczy.

¹⁶Na temat roli szkoły w kulturze literackiej zob. S. Żółkiewski, *Kultura literacka /1918 - 1932/*, Wrocław 1973.

¹⁷Dla dzieci szkolnych, gdyż czasopisma dla dzieci przed-szkolnych pojawiają się dopiero w PRL.

¹⁸Przykłady zob. w: I. Socha, *Czasopisma młodzieży szkolnej w Polsce 1918 - 1939*, Katowice 1986, s. 130 i n.; I. Furnal, *Kieleckie pisemka szkolne jako wyraz aktywności kulturalnej i literackiej młodzieży gimnazjalnej w latach trzydziestych*, "Studia Kieleckie" 1981, nr 3/31, s. 61 - 104.

¹⁹Zob. np. T. Moniewski, *Na marginesie uwag o czytelnictwie czasopism*, "Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego" 1932, nr 12, s. 369 - 372; J. Menzel, *Czytelnictwo czasopism a młodzież szkolna*, "Przyjaciel Szkoły" 1934, nr 18, s. 851 - 856; M. Pęczkowska, *Młodzież a prasa*, "Dziennik Urzędowy KOS Lubelskiego" 1936/37, nr 1, s. 24 - 29; A. Przećławska, *Rola czasopism w wychowaniu młodzieży. /Refleksje na marginesie badań/*, "Nauczyciel i Wychowanie" 1969, nr 3, s. 61 - 69.

²⁰Zob. A. Garlicka, *Terminologia polska stosowana w badaniach nad historią czasopiśmiennictwa*, w: *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, T. 1, Warszawa 1967, s. 27.

²¹Zob. K. Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864 - 1918*, Warszawa 1981, s. 88 - 89.

²²J. Homolicki, *Nasze czasopisma dla dzieci i młodzieży*, "Poradnik dla Czytających Książki" 1901, nr 23, w: K. Kuliczowska, *op. cit.*, s. 291 - 294.

²³P. Chmielowski, *op. cit.*

²⁴I. Kaniowska-Lewańska, *Literatura dla dzieci i młodzieży do roku 1864*, Warszawa 1973; K. Kuliczowska, *op. cit.*; I. Lewańska, *Z zagadnień rozwoju prasy dziecięcej*, w: *Pół wieku przyjaźni z dzieckiem i szkołą. 1921 - 1971*, pod red. S. Aleksandrak, Warszawa 1972, s. 158 - 161.

²⁵I. Kaniowska-Lewańska, *Twórczość dla dzieci i młodzieży Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, Opole 1964, s. 120 - 147.

²⁶L. Libera, "Rozrywki dla Dzieci" jako czasopismo narodowe, "Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1982, nr 1, s. 5 - 16.

²⁷L. Żarów-Mańszewska, "Dziennik dla Dzieci" Stanisława Jachowicza. /Monografia/. "Rozprawy z Dziejów Oświaty" pod red. Ł. Kurdybachy, T. 4, 1961, s. 125 - 176.

²⁸I. Kaniowska-Lewańska, Nowatorstwo codziennego periodyku dla dzieci Stanisława Jachowicza, w: O literaturze dla dzieci i młodzieży pod red. H. Skrobiszewskiej, Warszawa 1975, s. 93 - 125.

²⁹I. Lewańska, "Szkółka dla Dzieci" Ewarysta Estkowskiego, w: Rozprawy z historii literatury dla dzieci i młodzieży, "Studia Pedagogiczne" T. 5, Wrocław 1958, s. 17 - 86. "Szkółka dla Dzieci" i kontynuująca ją później "Szkółka dla Młodzieży", wydawane w ścisłym powiązaniu z redagowanym przez Estkowskiego czasopiśmie pedagogicznym "Szkoła Polska", zostały pokrótce omówione także w monografiach poświęconych osobie pedagoga: M. Szulkin, Ewaryst Estkowski, Warszawa 1954; S. Truchim, Ewaryst Estkowski. Zarys monografii, Warszawa 1959.

³⁰W. Frąckowiak, Pedagogiczne aspekty polskiego czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach Zachodnich w okresie rządów Bismarcka /1862 - 1890/, Bydgoszcz 1979; Tenże, Pedagogiczne tendencje pomorskiej i kujawskiej prasy polskiej dla dzieci i młodzieży w latach 1891 - 1920, Bydgoszcz 1981. Zob. też: W. Frąckowiak, M. Popławska, Działalność Józefa Chociszewskiego w dziedzinie czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży na Pomorzu, Gdańsk 1972; Tychże, Chełmiński tygodnik dla dzieci i młodzieży Józefa Chociszewskiego w aspekcie potrzeb dydaktyczno-wychowawczych na Pomorzu, Gdańsk 1973; W. Frąckowiak, Polskie czasopiśmiennictwo dla dzieci i młodzieży na Pomorzu w latach 1865 - 1920 oraz jego aspekty oświatowe i patriotyczne, "Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" XVII, 1978, z. 2, s. 5 - 31.

³¹W. Frąckowiak, Bibliografia polskiego czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży na Pomorzu pod zaborem pruskim /1865 - 1920/, "Rocznik Gdański" R. 36, 1976, s. 189 - 194.

³²R. Waksmund, op. cit.: Tenże, Periodyki dziecięce w systemie książki. /Studium historyczno-porównawcze/, "Prace Literackie" XXI, Wrocław 1981, s. 35 - 52.

³³Np. Stanisław Michalski przedstawił zawartość i program wychowawczy "Mojego Pisemka" w latach 1902 - 1905 za czasów redaktorstwa Anieli Szycówny, zob. S. Michalski, Aniela Szycówna jako redaktorka "Mojego Pisemka", w: Tenże, Działalność pedagogiczna Anieli Szycówny, Warszawa 1968, s. 64 - 83.

³⁴E. Chełstowski, Strajk szkolny 1905 roku w Królestwie Polskim w świetle nielegalnych pism młodzieży, "Studia Pedagogiczne" T. 3, 1956, s. 358 - 387.

³⁵Zob. przypis 4.

³⁶K. Koźniewski, Ile głosów, tyle prawd, Warszawa 1983.

³⁷B. Leonhard, "Skaut" warszawski 1913 - 1914, "Tygodnik Powszechny" 1973, nr 18, s. 6.

³⁸S. Truchim, Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815 - 1915, Łódź 1968, T. 2, s. 134 - 137, 141 - 144.

³⁹M. Gładysz, Polskie czasopisma dla dzieci i młodzieży na Śląsku, Katowice 1932; E. Całka, Sprawy wychowania na łamach prasy polskiej na Śląsku w latach 1845 - 1939, "Zeszyty Gliwickie" T. 7, 1969, s. 161 - 178; I. Socha, Stan i potrzeby badań nad prasą dziecięcą i młodzieżową na Śląsku do 1939 r. w: Studia nad piśmiennictwem Śląskim, Katowice 1988, s. 92 - 114.

⁴⁰J. Papuzińska, op. cit.